

ЛЕКЦІЯ 3. ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СЛІДЧИХ

1. МОРАЛЬНО-ПРАВОВІ ДЖЕРЕЛА СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Нормативно-правова основа

Слідча діяльність в Україні регламентується системою правових актів, які визначають як процесуальні, так і етичні вимоги до поведінки слідчого:

Конституція України (ст. 3, 28, 29, 62, 63) закріплює основоположні права людини, які є непорушним орієнтиром для слідчого: право на життя, свободу та особисту недоторканність, повагу до гідності, презумпцію невинуватості. Ці конституційні принципи становлять аксіологічну основу слідчої діяльності.

Кримінальний процесуальний кодекс України (КПК України) від 13.04.2012 № 4651-VI визначає завдання кримінального провадження (ст. 2) – захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників, забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування. Статті 9-16 КПК закріплюють принципи кримінального провадження, які мають не лише правове, а й глибоке моральне значення: верховенство права, законність, рівність перед законом, презумпція невинуватості, змагальність сторін, безпосередність дослідження доказів.

Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII (ст. 17-18) визначає основні обов'язки та заборони для поліцейських, включаючи слідчих. Стаття 17 встановлює обов'язок дотримуватися правил етичної поведінки, поважати честь і гідність людини, не піддавати жодну особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню.

Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 № 1700-VII встановлює антикорупційні обмеження та вимоги щодо доброчесності, які є важливою складовою професійної етики слідчого.

1.2. Етичні кодекси та міжнародні стандарти

Правила професійної етики поліцейських, затверджені наказом МВС України від 09.11.2016 № 1179, деталізують етичні стандарти поведінки слідчих органів Національної поліції. Документ визначає принципи верховенства права, законності, політичної нейтральності, взаємодії з населенням, безперервності служби, дотримання прав і свобод людини.

Європейський кодекс поліцейської етики (Рекомендація Rec(2001)10 Комітету Міністрів Ради Європи) встановлює міжнародні стандарти поліцейської діяльності, включаючи принципи поваги до основних прав людини, прозорості, підзвітності, недискримінації.

Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (ратифікована Україною 26.01.1987) та **Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод** (ратифікована 17.07.1997) є обов'язковими до

виконання і формують міжнародно-правову основу етичної поведінки слідчого.

1.3. Моральні основи слідчої діяльності

Морально-правові джерела слідчої діяльності ґрунтуються на загальнолюдських цінностях: справедливості, гуманізмі, чесності, об'єктивності, професіоналізмі. Слідчий як представник держави повинен усвідомлювати, що його діяльність спрямована не на формальне виконання процесуальних норм, а на встановлення істини, захист прав потерпілих та недопущення притягнення до відповідальності невинуватих осіб.

2. ЄДНІСТЬ ЗАКОННОСТІ ТА МОРАЛІ В РОБОТІ СЛІДЧОГО

2.1. Співвідношення права і моралі в слідчій діяльності

Єдність законності та моралі є фундаментальним принципом діяльності слідчого. Законність означає неухильне дотримання норм КПК України та інших законодавчих актів, а моральність – керування у професійній діяльності загальнолюдськими етичними принципами.

Стаття 9 КПК України встановлює принцип законності, згідно з яким кримінальне провадження здійснюється лише на підставах і в порядку, передбачених цим Кодексом. Однак законність не може бути досягнута без моральної основи. Формальне дотримання процесуальних норм, яке суперечить принципам справедливості та гуманізму, не може вважатися справжньою законністю.

2.2. Моральні аспекти застосування процесуальних повноважень

Слідчий наділений владними повноваженнями, які дозволяють обмежувати конституційні права людини: затримувати осіб (ст. 207-209 КПК), проводити обшуки (ст. 234-236 КПК), накладати арешт на майно (ст. 170-173 КПК). Кожне таке рішення має не лише правові, а й значні моральні наслідки для особи та її родини.

Принцип пропорційності (ч. 2 ст. 1 КПК) вимагає, щоб втручання в права особи було виправданим і співмірним із метою кримінального провадження. Моральна складова цього принципу полягає в необхідності співчувати людині, розуміти наслідки процесуальних дій, мінімізувати страждання невинуватих осіб.

2.3. Конфлікт законності та моральності: шляхи вирішення

У практичній діяльності слідчий може зіткнутися з ситуаціями, коли формально законні дії викликають моральні сумніви. Наприклад, проведення обшуку в житлі тяжкохворої особи, допит неповнолітнього свідка у травмуючих обставинах. У таких випадках слідчий повинен шукати баланс між процесуальною необхідністю та етичною допустимістю, використовуючи можливості, надані законом для гуманізації процесу: зміна місця проведення процесуальної дії, залучення психолога, відстрочка слідчих дій за наявності об'єктивних підстав.

2.4. Недопустимість порушення закону з «добрими намірами»

Важливим є принцип, що будь-яке порушення закону, навіть з благими намірами (наприклад, бажання швидше розкрити злочин або «покарати

винуватого»), є неприйнятним. Стаття 86 КПК встановлює, що доказ визнається недопустимим, якщо він отриманий внаслідок істотного порушення прав та свобод людини. Використання незаконних методів розслідування (фальсифікація доказів, провокація злочину, тортури, психологічний тиск) не лише юридично неприпустиме, а й морально ганебне, руйнує довіру до правоохоронних органів та дискредитує ідею правової держави.

3. ПРОЦЕСУАЛЬНА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ І МОРАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СЛІДЧОГО

3.1. Зміст процесуальної незалежності

Згідно зі статтею 40 КПК України, слідчий є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється. Слідчий зобов'язаний всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого.

Процесуальна незалежність є гарантією об'єктивності розслідування та захисту слідчого від незаконного впливу. Керівник органу досудового розслідування, прокурор можуть давати слідчому письмові вказівки, які є обов'язковими до виконання, проте слідчий має право їх оскаржити (ч. 4 ст. 40 КПК).

3.2. Моральна відповідальність за прийняті рішення

Процесуальна незалежність породжує високу міру особистої моральної відповідальності слідчого за свої рішення. Слідчий не може перекласти відповідальність на керівництво, посилатися на вказівки або наказ як виправдання неправомірних дій. Кожне рішення – про повідомлення про підозру, обрання запобіжного заходу, закриття або направлення провадження до суду – має бути внутрішньо обґрунтованим з точки зору совісті слідчого.

Стаття 19 Конституції України встановлює принцип відповідальності посадових осіб за свої дії перед людиною та державою. Моральна відповідальність передуює юридичній: слідчий повинен відчувати тягар відповідальності за долі людей, які потрапили у сферу його впливу.

3.3. Протистояння неправомірному впливу

Слідчий може зазнавати тиску з боку різних суб'єктів: керівництва, колег, засобів масової інформації, громадськості, учасників провадження. Стаття 40 КПК прямо забороняє втручання у діяльність слідчого осіб, які не мають на те законних повноважень.

Моральний обов'язок слідчого – протистояти будь-якому незаконному впливу, навіть якщо це створює для нього особисті труднощі. Закон України «Про запобігання корупції» (ст. 11) встановлює обов'язок звітувати про факти корупції та не виконувати неправомірні доручення. Слідчий, який поступився тиску і порушив закон або етичні норми, несе не лише дисциплінарну чи кримінальну, а й моральну відповідальність перед суспільством та власною совістю.

3.4. Етика взаємодії з прокурором

Особливе значення має взаємодія слідчого з прокурором, який здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням (ст. 36 КПК). Ця взаємодія повинна будуватися на принципах взаємної поваги, професійного діалогу, спільної мети – забезпечення законності та справедливості. Незгода слідчого з вказівками прокурора повинна виражатися в коректній формі, через передбачені законом механізми оскарження, а не через конфронтацію або ігнорування.

4. МОРАЛЬНА МОТИВАЦІЯ ТИМЧАСОВОЇ ІЗОЛЯЦІЇ ОБВИНУВАЧУВАНОВОГО

4.1. Правові підстави застосування запобіжних заходів

Застосування запобіжних заходів, особливо тримання під вартою, є найбільш серйозним втручанням у право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29 Конституції України). Стаття 177 КПК встановлює, що запобіжний захід застосовується з метою забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам переховуватися, знищити докази, незаконно впливати на свідків, вчинити інший злочин.

Стаття 183 КПК передбачає, що тримання під вартою застосовується лише у виняткових випадках, коли прокурор доведе, що жоден інший запобіжний захід не зможе запобігти ризикам. Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях (зокрема, у справах «Харченко проти України», «Ільяшенко проти України») неодноразово вказував на необхідність суворого обґрунтування необхідності тримання під вартою.

4.2. Моральні дилеми при обранні запобіжного заходу

Слідчий, готуючи клопотання про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, стикається з серйозною моральною дилемою. З одного боку, існує процесуальна необхідність забезпечити належний хід розслідування та уникнути ухилення підозрюваного від правосуддя. З іншого – ізоляція людини, яка юридично є невинуватою (презумпція невинуватості, ст. 62 Конституції, ст. 17 КПК), завдає їй та її родині значних страждань.

Моральна відповідальність слідчого полягає в необхідності ретельно зважити всі обставини: тяжкість обвинувачення, наявність реальних ризиків, особу підозрюваного, його сімейний стан, стан здоров'я, соціальні зв'язки. Формальний підхід («за тяжкі злочини завжди просимо тримання під вартою») є неприйнятним як юридично, так і морально.

4.3. Альтернативи тримання під вартою

Стаття 176 КПК передбачає систему запобіжних заходів різного ступеня обмеження: особисте зобов'язання, особиста порука, застава, домашній арешт, тримання під вартою. Моральний обов'язок слідчого – розглянути можливість застосування менш суворого запобіжного заходу, навіть якщо це вимагає додаткових зусиль.

Особливо важливо враховувати особливості особи: неповнолітній вік (ст. 492-500 КПК), вагітність або наявність малолітніх дітей, тяжкі

захворювання. Стаття 183 КПК прямо забороняє тримання під вартою неповнолітніх за вчинення злочинів невеликої тяжкості.

4.4. Етика супроводу ізолюваної особи

Якщо тримання під вартою обрано, моральна відповідальність слідчого не закінчується. Він зобов'язаний забезпечити дотримання прав підозрюваного, гуманне ставлення, своєчасний розгляд клопотань, дотримання розумних строків тримання (ст. 197 КПК). Стаття 206 КПК гарантує право на побачення з родичами, на отримання медичної допомоги, на листування. Слідчий не повинен використовувати умови тримання під вартою як засіб тиску для отримання зізнання або співпраці.

5. ЕТИКА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОВЕДЕННЯ

5.1. Принцип об'єктивності розслідування

Стаття 9 КПК України встановлює принцип законності, а частина 2 статті 22 – рівність перед законом і судом. Слідчий зобов'язаний неупереджено, всебічно і повно дослідити обставини провадження, виявити як викривальні, так і виправдувальні обставини (ч. 2 ст. 9 КПК).

Моральна сутність цього принципу полягає в тому, що слідчий не є обвинувачем у процесуальному розумінні – він є об'єктивним дослідником, який шукає істину. Обвинувальний ухил, коли слідчий зосереджується лише на доказах вини і ігнорує докази невинуватості, є грубим порушенням як процесуальної, так і моральної норми.

5.2. Недопустимість незаконних методів отримання доказів

Стаття 87 КПК встановлює, що доказ є недопустимим, якщо він отриманий внаслідок істотного порушення прав та свобод людини. Стаття 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод забороняє катування та нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання.

Моральна неприйнятність застосування насильства, погроз, обману, провокації для отримання доказів є очевидною. Слідчий, який вдається до таких методів, стає злочинцем, незалежно від мотивів. Історія знає багато прикладів, коли незаконні методи розслідування призводили до засудження невинуватих та дискредитації правоохоронної системи.

5.3. Етика проведення слідчих дій

Кожна слідча дія – допит (ст. 224 КПК), пред'явлення для впізнання (ст. 228-229 КПК), слідчий експеримент (ст. 240 КПК), обшук (ст. 234-236 КПК) – повинна проводитися не лише відповідно до процесуальної форми, а й з дотриманням етичних норм.

Допит вимагає особливої етичної обачності. Стаття 226 КПК забороняє домагатися показань шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів. Моральна сутність допиту полягає в створенні умов для добровільної та правдивої розповіді, а не в маніпуляції чи психологічному тиску. Особливо делікатним має бути допит неповнолітніх (ст. 226 КПК вимагає обов'язкової участі законного представника та за необхідності – психолога), потерпілих від сексуального насильства, осіб з психічними розладами.

Обшук та огляд повинні проводитися з мінімальним втручанням у приватність особи. Слідчий зобов'язаний поважати особистий простір, не заподіювати зайвої шкоди майну, зберігати конфіденційність інформації про особисте життя (ст. 236 КПК забороняє розголошення відомостей про особисте життя).

5.4. Презумпція невинуватості як моральний орієнтир

Презумпція невинуватості (ст. 62 Конституції, ст. 17 КПК) означає, що особа вважається невинуватою до набрання вироком суду законної сили. Це не просто процесуальний принцип, а глибока моральна настанова: ставлення до підозрюваного повинно бути коректним, без упередженості та приниження. Слідчий не має права публічно називати особу винуватою, демонструвати її у ЗМІ у принизливому вигляді, розголошувати інформацію, яка може сформувати громадську думку про винуватість до вироку суду.

6. СЛІДЧИЙ – ПОТЕРПІЛИЙ: ЕТИКА ВЗАЄМИН

6.1. Права потерпілого в кримінальному провадженні

Потерпілий є центральною постаттю кримінального провадження – саме захист його прав є одним з основних завдань (ст. 2 КПК). Стаття 56 КПК надає потерпілому широкі процесуальні права: знати про свої права, подавати докази, брати участь у слідчих діях, знайомитися з матеріалами провадження, оскаржувати рішення.

Європейська конвенція про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів (1983) та Директива ЄС 2012/29/ЄС встановлюють мінімальні стандарти прав, підтримки та захисту жертв злочинів, включаючи право на повагу, професійну допомогу, захист від вторинної віктимізації.

6.2. Недопущення вторинної віктимізації

Вторинна віктимізація – це додаткова травматизація потерпілого в результаті неналежної поведінки представників правоохоронних органів. Слідчий повинен усвідомлювати, що потерпілий часто перебуває в стані стресу, психологічної травми, страху. Неделікатні питання, нетактовність, недовіра до слів потерпілого, зволікання з розслідуванням можуть завдати додаткових страждань.

Особливо вразливими є потерпілі від сексуального насильства, домашнього насильства, торгівлі людьми. Стаття 226 КПК передбачає спеціальні правила допиту неповнолітніх та осіб, які постраждали від сексуального насильства – зокрема, можливість проведення допиту в умовах, що виключають візуальне спостереження іншими учасниками, участь психолога.

6.3. Емпатія та професійна дистанція

Слідчий повинен поєднувати емпатію до потерпілого з професійною дистанцією. Емпатія означає здатність співчувати, розуміти емоційний стан потерпілого, надавати психологічну підтримку в межах своєї ролі. Водночас необхідно зберігати об'єктивність, не давати нездійснених обіцянок, не формувати нереалістичних очікувань щодо результатів розслідування.

Слідчий не повинен демонструвати байдужість або формалізм у спілкуванні з потерпілим. Потерпілий має право на інформацію про хід розслідування (ст. 56 КПК), на роз'яснення процесуальних прав, на оперативний розгляд клопотань. Ігнорування потерпілого, зволікання з прийняттям рішень є не лише процесуальним порушенням, а й етичним провалом.

6.4. Конфлікт інтересів підозрюваного та потерпілого

У певних ситуаціях інтереси потерпілого та підозрюваного можуть конфліктувати. Потерпілий може вимагати суворішого запобіжного заходу, швидшого направлення до суду, оприлюднення інформації. Слідчий зобов'язаний зберігати баланс: захищати права потерпілого, але не порушувати права підозрюваного. Рішення повинні прийматися на основі закону, а не емоційного тиску з боку потерпілого або його родичів.

7. СЛІДЧИЙ – ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ: ЕТИКА СПІЛКУВАННЯ

7.1. Свобода слова та таємниця досудового розслідування

Стаття 34 Конституції гарантує свободу думки і слова, право вільно збирати та поширювати інформацію. Водночас стаття 222 КПК встановлює заборону розголошення відомостей досудового розслідування без дозволу слідчого або прокурора.

Цей конфлікт прав породжує складні етичні дилеми. ЗМІ та громадськість мають законний інтерес до інформації про злочини, особливо резонансні. Водночас розголошення певної інформації може зашкодити розслідуванню, порушити права підозрюваного (презумпція невинуватості) або потерпілого (право на приватність).

7.2. Принципи взаємодії з медіа

Законність: Слідчий має право надавати інформацію ЗМІ лише за погодженням з прокурором, який здійснює процесуальне керівництво (ч. 2 ст. 222 КПК). Самовільне розголошення інформації може бути підставою для дисциплінарної відповідальності.

Достовірність: Інформація, яка надається ЗМІ, повинна бути перевіреною та достовірною. Поширення неперевірених чуток, припущень підриває довіру до правоохоронних органів.

Повага до презумпції невинуватості: Слідчий не має права публічно називати особу винуватою до вироку суду. Формулювання «підозрюваний», «особа, якій повідомлено про підозру» є коректними, а «злочинець», «вбивця» – ні.

Захист прав учасників: Недопустимо розголошувати персональні дані, особисте життя підозрюваних та потерпілих без їх згоди, якщо це не викликано виключною суспільною необхідністю. Особливо суворо захищається інформація про неповнолітніх (ст. 487 КПК забороняє розголошення відомостей про дитину).

7.3. Етика коментарів у резонансних справах

Резонансні кримінальні провадження часто стають об'єктом підвищеної уваги ЗМІ та громадськості. Слідчий може відчувати тиск – від вимог «показати результат» до критики за «бездіяльність».

Етичний принцип полягає в необхідності зберігати професійну витримку, не піддаватися на провокації, не вступати у публічні суперечки з критиками. Коментарі повинні бути стриманими, виваженими, не містити емоційних оцінок. Якщо є критика на адресу розслідування, правильна реакція – спокійно роз'яснити процесуальні норми, можливості та обмеження.